

I N L E I D I N G

Het overschot van de tweede sectie ligt in een kort en klein geschoten stuk loopgraaf achter het front te suffen.

‘Een raar soort granaten,’ zegt Jupp opeens. ‘Waarom?’ vraagt Ferdinand Kosole en hij richt zich half op.

‘Luister dan!’ zegt Jupp. Kosole legt een hand achter zijn oor en luistert.

We spannen ons in om enig bijzonder geluid in het donker van de nacht op te vangen, maar er is niets te horen dan het doffe gedreun van het geschut en het hoge gesjilp van de granaten. Van rechts komt er alleen nog het geknetter van mitrailleurs bij, en af en toe een schreeuw. Maar dat kennen we al jaren, daar hoeft niemand speciaal zijn mond voor open te doen.

Kosole kijkt Jupp bedenkelijk aan. ‘Het is net opgehouden,’ verdedigt die zich verlegen.

Kosole monstert hem nog eens aandachtig. Als Jupp kalm blijft, keert hij zich van hem af en bromt:

‘Jouw lege maag rammelt, dat zijn je granaten. Ga liever een dutje doen.’

Met die woorden maakt hij van aarde een soort steun voor zijn hoofd en gaat voorzichtig zo liggen, dat zijn laarzen niet in het water kunnen glijden. ‘Daar heb je nou thuis een vrouw en een tweepersoons bed voor,’ mompelt hij met de ogen al dicht.

‘Er zal wel iemand bij haar liggen,’ dient Jupp hem uit

zijn hoekje van repliek.

Kosole opent een oog en werpt hem een scherpe blik toe. Hij lijkt toch te willen opstaan. Dan moppert hij alleen: 'Ik zou het haar niet aanraden, kaffer die je bent.' Meteen snurkt hij.

Jupp geeft me een teken dat ik bij hem moet komen. Ik klim over Adolf Bethkes laarzen heen en ga naast hem zitten. Met een behoedzame blik op de snurkende soldaat zegt hij bitter: 'Geen idee van beschaving heeft die, dat zeg ik je.'

Jupp was vóór de oorlog klerk bij een advocaat in Keulen. Hoewel hij al drie jaar soldaat is, heeft hij nog altijd een gevoelige inborst en is hij er wonderlijk genoeg op gesteld om hier in het veld voor een beschaafd mens door te gaan. Wat dat precies betekent weet hij zelf natuurlijk ook niet, maar van alles wat hij vroeger weleens heeft gehoord, is het woord beschaving bij hem blijven hangen en hij klemt zich eraan vast als aan een plank in zee om niet te verdrinken. Zo heeft iedereen hier wel iets, de een zijn vrouw, de ander zijn zaak, de derde zijn laarzen, Valentin zijn borrel en Tjaden de wens nog eens bruine bonen met spek te eten.

Kosole daarentegen wordt alleen al prikkelbaar van het woord beschaving. Hij brengt het in verband met een witte boord, en dat is hem genoeg. Zelfs nu mist het zijn uitwerking niet. Zonder op te houden met snurken, geeft hij kortaf uiting aan zijn mening:

'Zo'n varken van een kantoorklerk.'

Jupp schudt berustend en vol verheven gevoel zijn hoofd. Een tijdje blijven we zwijgend dicht naast elkaar zitten, om ons te warmen. De nacht is nat en guur, wolken trekken voorbij en nu en dan regent het. We nemen de tentzeilen waarop we neerhurken op, en hangen ze zolang over ons hoofd.

Aan de horizon flikkert het vuur van het geschut. Je krijgt de indruk dat het daar minder koud moet zijn, zo

gezellig ziet het eruit. Als bonte en zilveren bloemen stijgen de vuurpijlen boven de bliksemschichten van de artillerie op. Groot en rood zwemt de maan in de nevelige lucht boven de bouwvallen van een boerderij.

‘Denk je dat we gauw naar huis kunnen?’ fluistert Jupp.

Ik haal mijn schouders op. ‘Ze zeggen het.’

Jupp haalt luid adem. ‘Een warme kamer en een bank om op te liggen, en ’s avonds uitgaan - kun jij je dat nog voorstellen?’

‘Bij mijn laatste verlof heb ik mijn burgerkleren gepast,’ zeg ik nadenkend. ‘Maar ze zijn me veel te klein geworden, ik zou alles nieuw moeten hebben.’

Wat klinken al die woorden hier wonderlijk: kleren, ligbank, avond. Zonderlinge gedachten stijgen daarbij op. Als zwarte koffie als die soms te veel naar het blik en roest van de ketel smaakt en die je heet en verstikkend weer uitbraakt.

Jupp peutert afwezig in zijn neus. ‘Mensen, en etalages, en cafés... en vrouwen...’

‘Och kerel, wees blij als je eerst maar eens uit die schijtboel hier bent,’ zeg ik en blaas in mijn koude handen.

‘Gelijk heb je.’ Jupp trekt het tentzeil over zijn magere, kromme schouders. ‘Wat ga jij doen, als je hier weg bent?’

Ik lach. ‘Ik? Ik zal wel weer naar school moeten. Ik en Willy en Albert - en Ludwig daar zelfs ook.’ Met die woorden wijs ik naar achter, waar iemand door twee jassen toegedekt voor een kort en klein geschoten schuilplaats ligt.

‘Verdomme! Maar dat doen jullie toch niet?’ vraagt Jupp.

‘Weet ik niet. We zullen wel moeten,’ zeg ik en word woedend zonder te weten waarom.

Onder de jassen beweegt iets. Een bleek, smal gezicht

kijkt omhoog en kreunt zachtjes. Daar ligt mijn schoolkameraad, luitenant Ludwig Breyer, onze sectiecommandant. Al wekenlang heeft hij bloedige, dunne ontlasting, het is ongetwijfeld buikloop, maar hij wil niet naar het ziekenhuis. Hij blijft liever hier bij ons want we zijn in afwachting van de vrede en dan kunnen we hem meteen meenemen. De ziekenhuizen zijn overvol, daar wordt aan niemand veel aandacht geschonken en wie daar ligt, is al een stuk dichterbij de dood. Overal in het rond creperen de mensen, dat is besmettelijk voor iemand die er zomaar tussen ligt - voordat je het weet, lig je erbij. Max Weil, onze ziekendrager, heeft Breyer een soort vloeibaar gips gegeven. Dat eet hij op, zodat zijn darmen steviger worden en weer houvast krijgen. Evengoed moet hij per dag zo'n twintig, dertig keer uit de broek.

Ook nu is dat weer het geval. Ik help hem om de hoek en hij hurkt neer.

Jupp wenkt me: 'Hoor je, daar is het weer!'

'Wat?'

'Die granaten -.'

Kosole beweegt zich en gaapt. Dan staat hij op, kijkt veelbetekenend naar zijn zware vuist, werpt een schuine blik op Jupp en verklaart: 'Kerel, als je ons nou weer wat hebt wijsgemaakt, kun je je botten in een aardappelzak naar huis sturen.'

We luisteren. Het sissen en fluiten van de granaten op hun onzichtbare weg door de lucht wordt gestoord door een zonderling, hees, langgerekt geluid, dat zo vreemd en nieuw is dat ik er kippenvel van krijg.

'Gasgranaten!' roept Homeyer en springt op.

We zijn nu allemaal wakker en luisteren vol spanning.

Wessling wijst naar de lucht.

'Daar zijn ze! Wilde ganzen!'

Een donkere wig trekt over het troebele grijs van de

wolken. De spits stuurt op de maan af, doorsnijdt nu haar rode schijf, en duidelijk zijn de zwarte schaduwen zichtbaar, een massa vleugels en vreemde, luide, wilde kreten, die in de verte verdwijnen. ‘Daar gaan ze’, bromt Willy. ‘Verdomme, als je ook zo zou kunnen afzwaaien! Twee vleugels en dan ervandoor!’

Heinrich Wessling kijkt de ganzen na. ‘Nu wordt het winter,’ zegt hij langzaam. Hij is boer, hij weet zulke dingen.

Ludwig Breyer leunt zwak en treurig tegen de wand van de loopgraaf en mompelt: ‘De eerste keer, dat ik ze zie.’

Maar het meest opgewekt is opeens Kosole. Hij laat het zich nog eens snel door Wessling uitleggen en vraagt belangstellend of wilde ganzen wel even groot zijn als gemeste.

‘Zo ongeveer,’ zegt Wessling.

‘Allemachtig,’ Kosoles kaken trillen van opwinding. ‘Dan vliegen daar zomaar vijftien of twintig stuks van het fijnste gebrad door de lucht!’

Weer ruisen vleugels dicht boven ons, weer klinkt de rauwe keelkreet als van een havik in onze oren. De wieslagen verenigen zich met de langgerekte kreten en de aanzwellende wind tot een heftig, acuut begrip van vrijheid en leven.

Een schot knalt. Kosole zet zijn geweer weg en kijkt spiedend omhoog. Hij had aangelegd op het midden van de wig. Naast hem staat Tjaden, klaar om als een jachthond weg te rennen als er een gans zou vallen. Maar de zwerm vliegt aaneengesloten verder.

‘Jammer,’ zegt Adolf Bethke, ‘dat zou het eerste verstandige schot geweest zijn in deze hele rotoorlog.’

Kosole gooit teleurgesteld zijn geweer weg. ‘Als ik maar een paar hagelatronen had!’ Hij verzinkt in zwaarmoedigheid en fantasieën, wat hij dan wel allemaal had kunnen doen. Onwillekeurig kauwt hij.

‘Jawel,’ zegt Jupp, die hem heeft opgenomen, ‘met appelmoes en gebakken aardappels, hè?’ Kosole kijkt hem woedend aan. ‘Houd je bek, pennenlikker!’

‘Je had vlieger moeten worden,’ grinnikt Jupp. ‘Dan zou je ze met een netje kunnen vangen.’

‘Stik, vent!’ antwoordt Kosole nog en laat zich weer vallen om te gaan slapen. Dat is ook het beste. De regen wordt krachtiger. We gaan met de ruggen tegen elkaar zitten en hangen de tentzeilen over ons heen. Als donkere hoopjes aarde hurken we in ons stuk loopgraaf. Modder, uniformen, en een restje leven eronder.

Een scherp gefluister wekt me.

‘Voorwaarts - voorwaarts!’

‘Wat is er aan de hand?’ vraag ik slaapdrongen.

‘We moeten naar voren,’ bromt Kosole en zoekt zijn uitrusting bij elkaar.

‘Maar daar komen we toch net vandaan,’ zeg ik verwonderd.

‘Dat gedonder,’ hoor ik Wessling schelden. ‘De oorlog is toch voorbij.’

‘Vooruit, vooruit!’ Het is Heel zelf, onze compagnie-commandant, die ons komt aansporen. Ongeduldig loopt hij door de loopgraaf. Ludwig Breyer is al overeind gekomen. ‘Niks aan te doen, we moeten eruit,’ zegt hij berustend en pakt een paar handgranaten.

Adolf Bethke kijkt hem aan. ‘Jij kunt beter hier blijven, Ludwig. Met je buikloop kun je niet naar voren.’

Breyer schudt zijn hoofd.

De koppels schuren, de geweren klepperen en de vale reuk van de dood stijgt plotseling weer uit de aarde op. We hadden al gehoopt daaraan voorgoed te zijn ontkomen, want als een vuurpijl was de gedachte aan vrede voor ons opgestegen. En al hadden we die ook nog niet begrepen of erin geloofd, de hoop alleen was toch al genoeg geweest om ons in de weinige minuten die het gerucht nodig had om te worden rondverteld, meer

te veranderen dan in de voorafgaande twintig maanden. Tot nu toe had het ene jaar oorlog zich op het andere gestapeld, het ene jaar van hopeloosheid op het andere. Rekende je de tijd uit, dan was de verwondering groot dat het al en dat het pas zo lang duurde. Maar nu we weten dat het iedere dag vrede kan zijn, is elk uur duizend keer zo belangrijk en elke minuut in het vuur lijkt ons bijna moeilijker en langer toe dan alle tijd die er tot nu toe is verstreken.

De wind jankt om de overblijfselen van de borstweringen. De wolken trekken snel langs de maan, licht en schaduw wisselen elkaar voortdurend af. We lopen dicht achter elkaar, een groep schaduwen, een armzalige tweede sectie, tot op een paar man weggesmolten. De hele compagnie heeft nauwelijks nog de sterkte van een normale sectie - maar dit overschot mag er wezen. We hebben zelfs nog drie oude rotten uit 1914, Bethke, Wessling en Kosole, die alles weten van de oorlog en soms over de eerste maanden vertellen alsof het de tijd van de oude Germanen was.

Elk zoekt in de stelling zijn hoekje, zijn gat op. Er is weinig te doen. Lichtkogels, mitrailleurs, ratten. Willy gooit er een met een goed gemikte trap omhoog en halveert hem in de lucht met een slag van een pionierschop.

Hier en daar valt een schot. Van rechts klinkt in de verte het gedruis van ontploffende handgranaten.

‘t Is te hopen dat het hier rustig blijft,’ zegt Wessling. ‘Om er nu nog een voor je raap te krijgen...’ Willy schudt het hoofd. ‘Wie pech heeft, breekt zijn vinger als hij in zijn neus peutert,’ broemt Valentin.

Ludwig ligt op een tentzeil. Hij had beter achter kunnen blijven. Max Weil geeft hem een paar tabletjes. Valentin probeert hem over te halen, een slok jenever te drinken. Ledderhose vertelt een schuine mop. Niemand luistert. We liggen op onze plaatsen. De tijd verstrijkt.

Plotseling krimp ik ineen en hef mijn hoofd op. Ik zie dat ook Bethke zich heeft opgericht. Zelfs in Tjaden komt leven. Ons aangescherpte instinct meldt ons iets, niemand weet nog wát, maar iets bijzonders is het in ieder geval. Voorzichtig heffen we onze hoofden op en luisteren, doorboren de schemering met tot spleten vernauwde ogen. Iedereen is wakker, alle zintuigen zijn tot het uiterste gespannen, alle spieren klaar om het nog onbekende, komende, dat slechts gevaar kan betekenen, op te vangen. Zacht schuren de handgranaten waarmee Willy, die het best kan gooien, naar voren kruipt. We liggen als katten tegen de grond gedrukt. Naast me ontdek ik Ludwig Breyer. In zijn gespannen trekken staat niets meer van ziekte te lezen. Hij heeft hetzelfde koude, uitdrukkingsloze gezicht als iedereen hier, het gezicht van de loopgraaf. Een razende spanning heeft het verstrakt, zo buitengewoon is de indruk die het onderbewustzijn aan ons heeft overgebracht, lang voordat onze zintuigen het kunnen waarnemen.

De nevel waait in sluiers over de grond. En plotseling voel ik wat het is, dat ons allemaal als een dreigend gevaar heeft gealarmeerd. Het is stil geworden. Volkomen stil.

Geen mitrailleurs meer, geen schoten, geen ontploffingen; geen fluiten van granaten, geen schot, geen kreet, niets, absoluut niets meer. Het is eenvoudig stil, totaal stil.

We kijken elkaar aan, we kunnen het niet begrijpen. Het is voor de eerste keer sinds we aan het front zijn dat het zo stil is. We snuffelen onrustig om te achterhalen wat het te betekenen heeft. Is er gas op komst? Maar de wind staat slecht, het zou wegdrijven. Komt er een aanval? Maar dan zou die door de stilte zeker te vroeg worden verraden. Wat is er dan toch aan de hand? De granaat in mijn hand is nat, zo zweet ik van opwinding. Het is alsof onze zenuwen zullen scheuren. Vijf minuten. Tien minuten. ‘Nu al een kwartier,’ roept Laher. Zijn

stem klinkt hol in de mist, als uit een graf. En nog altijd gebeurt er niets, geen aanval, geen plotseling donker wordende, springende schaduwen...

Onze vuisten ontspannen en sluiten zich weer. Dit is niet uit te houden! We zijn zo aan het lawaai van het front gewend, nu het plotseling niet meer op ons drukt hebben we het gevoel te zullen barsten of opstijgen als ballonnen.

‘Wacht, straks is het nog vrede,’ zegt Willy plotseling, en dat slaat in als een bom.

De gezichten worden ontspannen, de bewegingen doelloos en onzeker. Vrede? We kijken elkaar ongelovig aan. Vrede? Ik laat mijn handgranaat vallen. Vrede? Ludwig gaat langzaam weer op zijn tentzeil liggen. Vrede? Bethke heeft een uitdrukking in zijn ogen, alsof zijn gezicht zo meteen uitelkaar zal springen. Vrede? Wessling staat zo onbeweeglijk als een boom. Hij wendt zijn gezicht af en keert zich naar ons toe, het lijkt alsof hij direct wil doorlopen naar huis.

Opeens, we hebben het nauwelijks gemerkt in de verwarring van onze opwinding, is de stilte ten einde. Dof dreunen weer de kanonschoten en van ver klinkt ook weer een mitrailleur als het gehamer van een specht. We worden kalm en zijn bijna blij, de bekende geluiden van de dood weer te horen.

Overdag rusten we. ’s Nachts moeten we een eind terugtrekken, zoals al zo vaak het geval was. Maar de vijand volgt ons niet, ze valt aan. Voordat we erop verdacht zijn, wordt er zwaar gevuurd. Achter ons laaien rode fonteinen op in de schemering. Voorlopig is het bij ons nog rustig. Willy en Tjaden vinden toevallig een blik vlees en eten het meteen op. De anderen liggen te wachten. In de loop van vele maanden is alles in hen uitgebrand, ze zijn bijna onverschillig, zolang ze zich niet hoeven te verdedigen.

Heel, onze compagnie-commandant, kruipt onze

trechter binnen. ‘Hebben jullie alles?’ vraagt hij door het geraas heen.

‘Te weinig munitie!’, schreeuwt Bethke. Heel haalt zijn schouders op en schuift Bethke achterlangs een sigaret toe. Deze knikt zonder om te kijken. ‘Het moet maar zo,’ roept Heel en springt naar de volgende trechter. Hij weet dat het zal gaan; elk van deze oude soldaten zou evengoed commandant kunnen zijn als hij.

Het wordt donker. Het vuur krijgt ons te pakken. Bescherming hebben we weinig. Met handen en scheppen woelen we gaten in de trechter voor onze hoofden. Zo liggen we vaster tegen de grond gedrukt. Albert Trosske en Bethke liggen naast me. Twintig meter naast ons slaat het in. Als het beest komt aanfluiten, rukken we onze gezichten omhoog om onze trommelvliezen te redden, maar ook nu zijn we nog half doof. Aarde en vuil spatten ons in de ogen en de vervloekte kruit- en zwavelwalm kriebelt ons in de keel. Het regent scherven. Een van onze mensen is in ieder geval getroffen, want met een heet stuk van een granaat vliegt een afgescheurde hand onze trechter in, vlak naast Bethkes hoofd.

Heel springt bij ons naar binnen, onder zijn helm is zijn gezicht spierwit van woede bij het opflikkeren van de ontploffingen. ‘Brandt -’ hijgt hij, ‘voltreffer, niets van over.’

Weer kraakt en loeit en brult het, regent het vuil en ijzer. De lucht dondert, de aarde dreunt. Dan gaat het gordijn omhoog, glijdt terug, op hetzelfde ogenblik heffen zich mensen, verbrand, zwart, uit de aarde op, handgranaten in hun vuisten, loerend en gereed.

‘Langzaam terug -’ roept Heel.

De aanval heeft links van ons plaats. Er wordt gevochten om een trechternest. De mitrailleur blaft. De bliksems van de handgranaten flikkeren. Plotseling zwijgt het machinegeweer - een storing bij het laden. Onmiddellijk wordt het nest uit de flank bestormd. Nog

een paar minuten en het is afgesneden. Heel ziet het.

‘Vervloekt -’ hij springt over de borstwering, ‘voorwaarts!’

Ammunitie vliegt met hen mee, al gauw liggen Willy, Bethke, Heel, op worpafstand en slingeren handgranaten. Heel doet een nieuwe sprong naar voren, hij is krankzinnig op zulke ogenblikken, een echte duivel. Maar het lukt, de mannen in de trechter scheppen nieuwe moed. De mitrailleur komt weer in actie, er is weer verbinding en wij snellen tegelijk terug om de betonnen schuilplaats achter ons te bereiken. Het is zo snel gegaan dat de Amerikanen in zelfs niet hebben gemerkt dat het nest ontruimd werd. In de verlaten trechter flikkeren nog steeds bliksemstralen.

Het wordt kalmer. Ik maak me zorgen over Ludwig. Maar hij is bij ons. Nu komt Bethke aankruipen.

‘Wessling?’ -

‘Wat is er met Wessling?’

‘Waar is Wessling?’ Die roep staat plotseling in de doffe donder van het verre geschut.

‘Wessling - Wessling -’

Heel duikt op. ‘Wat is er?’

‘Wessling ontbreekt.’

Tjaden heeft naast hem gelegen toen we terugtrokken, maar hem daarna niet meer gezien. ‘Waar?’ vraagt Kosole. Tjaden wijst de richting aan.

‘Verdomme -’ Kosole kijkt Bethke aan. Bethke Kosole. Beiden weten dat dit misschien ons laatste gevecht is. Ze aarzelen geen ogenblik. ‘Wat maakt het uit,’ zegt Bethke. ‘Vooruit,’ snuift Kosole. Ze verdwijnen in het donker. Heel springt achter hen aan naar buiten.

Ludwig maakt alles klaar om een uitval te doen voor het geval de drie mannen worden aangevallen. Voorlopig blijft het stil. Plotseling flikkeren echter ontploffingen van handgranaten. Revolverschoten knallen er tussendoor. We rennen er direct heen. Ludwig vooraan - daar doemen

al de bezwete gezichten van Bethke en Kosole op, die iemand op een tentzeil achter zich aan slepen.

‘Heel?’ Het is Wessling, die kreunt.

Heel houdt de anderen tegen, hij heeft geschoten. Een ogenblik later is hij terug. ‘Met de hele troep in de trechter afgerekend,’ roept hij, ‘en nog twee met de revolver -’ Daarop staart hij Wessling aan.

‘Nou, wat is er?’

De ander antwoordt niet. Zijn buik is opengereten als een slagerswinkel. Hoe diep de wond reikt, is niet te zien. Hij wordt gebrekkig verbonden. Wessling kreunt om water, maar krijgt het niet. Mensen met buikwonden mogen niet drinken. Daarop vraagt hij om dekens. Hij heeft het koud, hij heeft veel bloed verloren.

Een ordonnans brengt het bevel om verder terug te trekken. Wessling nemen we mee op een tentzeil. We steken er een geweer door om het te dragen, tot we een baar vinden. Voorzichtig lopen we achter elkaar door. Langzamerhand wordt het licht. Zilveren nevel in de struiken. We verlaten de gevechtszone. We denken al dat alles achter de rug is, als iets zacht komt aanzoemen en met een tik inslaat. Ludwig Breyer stroopt zwijgend zijn mouw op. Hij is in zijn arm geraakt. Weil verbindt hem.

Wij trekken terug. Terug.

De lucht is zo zacht als wijn. Dit is niet november, het is maart. De hemel is lichtblauw en helder. In de plassen langs de weg weerspiegelt de zon. We lopen door een populierenlaan. De bomen staan aan weerszijden van de weg, hoog en bijna onbeschadigd, slechts nu en dan ontbreekt er een. Deze streek was vroeger achterland, hij is niet zo verwoest als de kilometers ervoor, die we dag na dag, meter voor meter hebben ontruimd. De zon glanst op het bruine tentzeil, en terwijl we door de gele lanen lopen, zweven er voortdurend bladeren op neer, een paar vallen erin.

In het veldhospitaal is alles vol. Veel gewonden

liggen al voor de deur. We laten Wessling voorlopig ook buiten.

Een aantal mannen met armwonden stelt zich op om af te marcheren. Het ziekenhuis wordt al opgeheven. Een dokter loopt rond en onderzoekt de gewonden die net zijn aangevoerd. Een man wiens been los, gebroken in het kniegewricht hangt, laat hij meteen naar binnen brengen. Wessling wordt slechts verbonden en blijft buiten.

Hij ontwaakt uit zijn gesuf en kijkt de dokter na.

‘Waarom loopt hij nu weg?’

‘Hij zal wel terugkomen’, zeg ik.

‘Maar ik moet toch naar binnen, ik moet toch geopereerd worden.’ Hij wordt opeens uiterst opgewonden en tast naar het verband. ‘Dat moet toch meteen worden dichtgenaaid.’

We proberen hem te kalmeren. Zijn gezicht is groen en hij zweet van angst: ‘Adolf, loop hem achterna, hij moet komen.’

Bethke aarzelt een ogenblik. Maar onder Wesslings ogen kan hij niet anders doen, hoewel hij weet dat het nutteloos is. Ik zie hem met de dokter praten. Wessling kijkt hem na zo ver als hij kan. Het is een afschuwelijk gezicht, zoals hij zijn hoofd probeert om te draaien.

Bethke komt zo terug, dat Wessling hem niet kan zien. Hij schudt het hoofd, steekt één vinger op en vormt met zijn lippen onhoorbaar de woorden: een - uur.

Wij trekken geruststellende gezichten. Maar wie kan een stervende boer bedriegen! Als Bethke tegen hem zegt dat hij later zal worden geopereerd, omdat de wond eerst een beetje moet genezen, weet Wessling al alles. Een ogenblik zwijgt hij, daarop hijgt hij zacht: ‘Ja, daar staan jullie nu en zijn gezond, en gaan naar huis, en ik ... vier jaar, en zoiets - vier jaar, en dan zoiets...’

‘We kunnen je toch zo naar het ziekenhuis brengen, Heinrich,’ troost Bethke hem.

Hij wijst dit af. 'Laat maar.'

Daarna zegt hij niet veel meer. Hij wil niet naar binnen worden gedragen, maar buiten blijven. Het ziekenhuis ligt op een kleine helling. Van hieruit kun je de laan waardoor we zijn gekomen over grote afstand zien. Hij is bont en goud. De aarde ligt stil en zacht en veilig, zelfs akkers zijn zichtbaar, kleine, bruine, omgespitte stukken grond, dicht bij het ziekenhuis. Als de wind de wasem van bloed en etter wegvaagt, is de scherpe akkerlucht te ruiken. De horizon is blauw en alles is daar heel vreedzaam, want de blik gaat van hier niet naar het front. Het front ligt naar rechts.

Wessling is stil. Hij bekijkt alles heel nauwkeurig. Zijn ogen zijn oplettend en helder. Hij is een boer en begrijpt het landschap nog anders en beter dan wij. Hij weet, dat hij nu weg moet. Daarom wil hij niets missen en wendt zijn blik er geen ogenblik meer af. Van minuut tot minuut wordt hij bleker. Eindelijk maakt hij een beweging en fluistert: 'Ernst -.'

Ik buig voorover tot mijn oor bij zijn mond is. 'Neem mijn boeltje uit mijn bepakking,' zegt hij.

'Dat heeft de tijd nog, Heinrich...'

'Nee, nee. Vooruit.'

Ik leg alles voor hem neer. De versleten portefeuille van zeildoek, het mes, het horloge, het geld - langzamerhand zijn wij daarmee vertrouwd geraakt. Los in de portefeuille ligt het portret van zijn vrouw.

'Laat zien,' zegt hij.

Ik neem het eruit en houd het hem zo voor, dat hij het kan zien. Het is een rustig, gebruind gezicht. Hij bekijkt het. Na een poosje fluistert hij: 'Dus dat is allemaal weg,' en zijn lippen trillen. Eindelijk wendt hij het hoofd af.

'Neem het mee,' zegt hij. Ik weet niet wat hij bedoelt, maar ik wil hem niet meer met vragen lastig vallen en steek het daarom in mijn zak. 'Breng haar dat -' hij kijkt naar het andere. Ik knik. 'En zeg haar -' hij kijkt mij

aan met een zonderlinge blik uit grote ogen, mompelt iets, schudt zijn hoofd en kreunt. Ik probeer met alle inspanning nog iets te verstaan, maar hij gorgelt alleen nog, rekt zich uit, haalt zwaarder en langzamer adem, met tussenpozen, haperend - daarna nog een keer heel diep en zuchtend - en heeft plotseling ogen, alsof hij verblind was en is dood.

De volgende ochtend liggen we voor de laatste keer in de voorste linie. Er wordt nauwelijks meer geschoten. De oorlog is voorbij. Over een uur moeten we wegtrekken. We hoeven nu nooit meer hier naar toe. Als we gaan, gaan we voor altijd.

Wij vernielen, wat er vernield kan worden. Weinig genoeg. Een paar schuilplaatsen. Daarop komt het bevel om af te marcheren.

Het is een zonderling ogenblik. Wij staan bij elkaar en kijken naar voren. Lichte nevelsluiers trekken over de grond. De linies van trechters en loopgraven zijn duidelijk te herkennen. Het zijn weliswaar nog slechts de laatste linies, want dit hier hoort tot de reservestelling, maar ze liggen toch altijd nog binnen vuurbereik. Wat zijn we vaak door deze loopgraven opgerukt, wat zijn we vaak met maar weinigen teruggekomen. Grijs ligt het eentonige landschap voor ons. In de verte de overblijfselen van het bosje, een paar boomstompen, de bouwvallen van het dorp, daartussen een hoge, eenzame muur, die altijd nog overeind is blijven staan.

‘Ja,’ zegt Bethke peinzend, ‘daar heb je nu vier jaar in gezeten.’

‘Verdomme ja,’ knikt Kosole. ‘En nu is het eenvoudig uit.’

‘Jonge, jonge,’ Willy Homeyer leunt tegen de borstswering. ‘’t Is toch raar -.’

Wij staan daar te staren. De boerderij, het overschot van het bosje, de hoogten, de linies daar aan de horizon, dat was een vreselijke wereld en een zwaar leven. En

nu blijft dat alles zonder meer achter als we voorwaarts marcheren, het verdwijnt stap na stap achter ons en over een uur is het weg, alsof het nooit bestaan had. Wie kan dat begrijpen!

Daar staan we en we hadden moeten lachen en schreeuwen van plezier - en hebben toch een flauw gevoel in de maag, alsof we een bezem hebben opgevreten en ervan moeten kotsen.

Niemand zegt eigenlijk iets. Ludwig Breyer leunt vermoeid tegen de rand van de loopgraaf en heft zijn hand op, alsof hij tegenover iemand stond, die hij wil toewuiven.

Heel verschijnt. 'Jullie kunnen zeker niet scheiden, hè? Ja, nu komt de smeerlapperij.'

Ledderhose ziet hem verwonderd aan. 'Nu wordt het toch vrede.'

'Ja, precies, de smeerlapperij,' zegt Heel en gaat verder met een gezicht, alsof zijn moeder gestorven was.

'Die had nog een onderscheiding willen hebben,' verklaart Ledderhose.

'Och, houd je bek,' zegt Albert Trosske.

'Nu moeten we gaan,' vindt Bethke, maar ook hij blijft nog staan.

'Er liggen er daar heel wat van ons,' zegt Ludwig. 'Brandt, Muller, Kat, Haie, Baumer, Bertinck -'

'Sandkuhl, Meinders, de twee Terbrüggens, Hugo, Bernhard...'

'Kerel, hou op -'

Velen van ons liggen daar, maar tot nu toe hebben wij het zo niet gevoeld. We zijn immers bij elkaar gebleven, zij in het graf, wij in de loopgraven, slechts door een handvol aarde gescheiden. Ze waren ons alleen maar een tijdje voor, want dagelijks waren er minder van ons en meer van hen, en vaak wisten we niet, of we al tot hen behoorden of niet. En soms brachten de granaten hen ook weer naar boven, bij ons, omhoog geslingerde,

uiteenvallende beenderen, restanten van uniformen, in staat van ontbinding verkerende, nattige, al bijna weer tot aarde geworden hoofden, die in het trommelvuur nog een keer uit hun bedolven schuilplaatsen in de slag terugkeerden. We hadden dat niet als iets verschrikkelijks ervaren, we waren hun te nabij. Maar nu keren wij in het leven terug en zij moeten hier blijven.

Ludwig, wiens neef in deze sector is gesneuveld, snuit zijn neus door zijn hand en keert zich om. Langzaam volgen wij hem. Maar we blijven nog een paar keer staan en kijken om. En staan dan weer stil, en merken plotseling dat dit daar voor ons, die hel van verschrikking, dat kapot geschoten hoekje trechterland, een deel van ons is, en dat het, vervloekt als het niet zo'n onzin was en we er tot kotsens toe genoeg van hadden, dat het bijna lijkt alsof we ermee vertrouwd zijn geworden als met een pijnigend, vreselijk vaderland, en wij eenvoudig hier thuishoren.

We schudden ons hoofd erom - maar of het nu de verloren jaren zijn, die daar achterblijven, of onze kameraden die daar liggen, of alle ellende die in deze aarde begraven ligt - het is ons zo jammerlijk te moede, dat we wel kunnen huilen.

Daarop marcheren we af.